

Dorota Kowalska-Papke*

Zmiany tożsamości i punkty zwrotne w doświadczeniu przejścia na emeryturę i zakończenia pracy zawodowej w narracjach inżynierów

Analiza wywiadów autobiograficznych metodą Fritza Schützego

Identity Transformations and Turning Points in the Experience of Retirement

Analysis of Autobiographical Interviews using Fritz Schütze's Method

Abstract: Retirement and the end of a professional career are undoubtedly significant turning points within an individual's biography, marked by a multitude of societal, biological, and economic changes. These changes permeate various dimensions of life, encompassing alterations in social and financial standing, the loss of occupational positions and authority, the dissolution of established network of contacts and routines, the shifting perception of time, changes in roles and health. This study aims to undertake an analysis and reconstruction of the process of transition from the active working phase to the state of retirement. To achieve this objective, the research adopts a theoretical and methodological framework based on Fritz Schütz's approach to autobiographical narrative interviews. The obtained results indicate the diversity of meanings attributed by narrators to their experiences in different phases of the transition process. Narrators exhibit different forms of attitude towards their own lives, which means varying process structures that shape their biographies and which are organized and ordered in diverse ways.

Keywords: retirement, autobiographical narrative interviews, turning points, identity transformations, process structures.

* Dorota Kowalska-Papke (ORCID: 0000-0001-8320-0355) – dr, Instytut Socjologii, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Gdański; kontakt: dkp23@wp.pl.

Wprowadzenie

Zakończenie pracy zawodowej i przejście na emeryturę jest istotnym punktem zwrotnym w życiu człowieka, który łączy się z przeprogramowaniem licznych aspektów życia. *Spiritus movens* mojego zainteresowania zagadnieniem zmiany statusu pracownika długoletniego na status niepracującego emeryta oddają słowa Anzelma L. Straussa zawarte w artykule *Transformacje tożsamości*: „Socjolog, ze względu na swoje zainteresowania, pozostaje zafrapowany zmianami w osobach i w ich poczuciu tożsamości, tym jak wchodzą do i wychodzą ze struktur społecznych”¹.

Zakończenie pracy zawodowej i przejście na emeryturę musi się stać źródłem refleksji, ponieważ człowiek jako jednostka po raz pierwszy w swoim rozwoju doświadcza trwałej, nieodwracalnej i dostrzegalnej przez otoczenie transformacji w kierunku biologicznej, psychicznej i społecznej deprecjacji. Ta uwaga nie pretenduje bynajmniej do bycia prawdą dla każdej jednostki i w każdej sytuacji. Uwidacznia jedynie częste łączenie momentu przejścia na emeryturę z wkroczeniem przez daną osobę w populację ludzi starszych czy starych², których możliwości biologiczne, fizyczne, ulegają pogorszeniu³. Postrzeganie społeczne okazuje się wtedy mniej korzystne i bardziej krytyczne niż poprzednio w stosunku do innych kohort wiekowych⁴. Oznacza to, że weszło się do populacji, której rozwój w rozumieniu wzrostu biologicznego bezpowrotnie minął, i nadszedł czas, kiedy procesy inwolucji zaczynają dominować nad procesami witauktu biologicznego i psychicznego⁵.

- 1 F. Schütze, *Transformacje tożsamości*, tł. K. Waniek, w: *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, red. K. Kaźmierska, Kraków 2012, s. 529.
- 2 I. Kowalska, *Sytuacja przejścia na emeryturę (w świetle badań diagnostycznych)*, „Edukacja Dorosłych”, 1 (2015) s. 129–143; Ł. Krzyżowski i in., *Młodzi emeryci w Polsce. Między biernością a aktywnością*, Warszawa 2014.
- 3 H. Olszewski, *Starość i witaukt psychologiczny. Atrybucja rozwoju*, Gdańsk 2003.
- 4 B. R. Levy i in., *Facebook As a Site for Negative Age Stereotypes*, „The Gerontologist”, 54 (2014) nr 2, s. 172–176, DOI: 10.1093/geront/gns194; M. Makita i in., *Aging, Old Age and Older Adults: Social Media Analysis of Dominant Topics and Discourses*, „Ageing & Society”, 41 (2021) nr 2, s. 247–272, DOI: 10.1017/S0144686X19001016; M. Potent-Ambroziewicz, *Starość w języku młodzieży współczesnej*, Lublin 2013.
- 5 H. Olszewski, *Starość i witaukt psychologiczny*. Autor witauktem nazywa proces biologicznej mobilizacji sił do przeciwstawiania się postępującej inwolucji prowadzącej do śmierci.

Przejście na emeryturę uwalnia jednocześnie czas poprzednio zaabsorbowany obowiązkami zawodowymi, dojazdami do miejsca pracy, i wyzwala energię związaną dotychczas z zaangażowaniem w pracę zawodową. Rozładowuje się również stres wynikający z wypełnianych zadań, z dotrzymywania nieprzekraczalnych terminów (*deadline*), z relacji z przełożonymi, współpracownikami, kontrahentami. To wszystko pozwala wymienione zasoby przekierować na inne zadania, na które nie było do tej pory czasu, a nawet na spełnianie marzeń. Obniżenie poziomu stresu i wyeliminowanie pośpiechu, który wiązał się z realizowaniem codziennych obowiązków życiowych, w tym zawodowych, a także angażowanie się w zajęcia sprzyjające zdrowiu, np. spacer, nordic walking, dla części osób przechodzących na emeryturę może posłużyć poprawie zdrowia.

Przeprowadzanie więc badań nad procesem stawania się emerytem odgrywa coraz większe znaczenie z powodu aktualnych trendów demograficznych, czyli starzenia się populacji świata i wydłużania długości życia, a skoro ludzie na emeryturze żyją znacznie dłużej, należy więc to zjawisko testować. Ludność świata od 1950 r. do 2021 r. wzrosła trzykrotnie, czyli z 2,6 mld. do 7,6 mld.⁶ W Polsce wzrosła o 53% – z 25 mln. do 38 mln.⁷ Wskaźnik przeciętnego trwania życia dla populacji świata wzrósł w tym czasie, tzn. w latach 1990–2019, o lat osiem, czyli z 64,2 do 72,6 lat⁸. Natomiast w Polsce w tym samym okresie dla mężczyzn w wieku do 74 lat – wzrósł o blisko osiem lat, i dla kobiet – wzrósł o 6,5 lat, czyli do prawie 82. lat (od 2019 r. do 2021 r. przeciętne trwanie życia Polaków spadło o ok. dwa lata)⁹.

Zakończenie pracy zawodowej ze względu na osiągnięcie wieku emerytalnego i przejścia na emeryturę jest procesem względnie mało zbadanym. Wiąże się to z wieloma znaczącymi zmianami – zarówno utratą, jak i pozyskaniem nowych możliwości. W momencie opuszczenia zakładu pracy przez jednostkę dochodzi do sytuacji, kiedy „traci” ona rolę pracownika oraz sieć kontaktów związanych z pracą, a więc swoich współpracowników, kontrahentów, klientów oraz innych osób, z którymi kontaktowała się w sprawach zawodowych, a jej przychody zazwyczaj ulegają znacznemu obniżeniu. W niektórych

6 *Population (indicator)*, OECD, DOI: 10.1787/d434f82b-en.

7 GUS. Podstawowe dane, <https://stat.gov.pl/>, dostęp: 28.01.2023.

8 *World Population Prospects 2019. Highlights*, New York 2019.

9 Baza demografia. Trwanie życia, GUS, <https://demografia.stat.gov.pl>, dostęp 28.01.2023.

przypadkach jednostka traci władzę, znaczenie, prestiż, które wynikały z wykonywanego zawodu lub piastowanej funkcji, które były dla niej kulturowo zdefiniowane i przyznane. Jest to szczególnie bolesne dla tych, dla których praca była wartością autoteliczną i których praca zawodowa wiązała się z przywilejami, władzą oraz uznaniem. W innych sytuacjach znajdują się osoby pracujące kiedyś na stanowiskach zależnych, podporządkowanych, podległych – dla nich emerytura może oznaczać autonomię i szacunek wynikający z innych, poziomych i bliskich relacji oraz może być uwolnieniem się spod podporządkowania poleceniom i ocenom przełożonych. Tożsamość jednostki ulega zmianie, ponieważ jej postrzeganie przez otoczenie w konsekwencji tych strat oraz gloryfikowanej konsumpcji w ponowoczesnych społeczeństwach¹⁰, zmienia się, bo jednostka traci tożsamość związaną z wykonywaniem danego zawodu, byciem na danym stanowisku. Traci wieloletnią rutynę dnia codziennego, co wiąże się też ze zmianami temporalnego postrzegania czasu.

Te wszystkie zmiany, obejmujące straty z jednej strony i rozpiętość, zasięg możliwości z drugiej, wymagają konstruowania nowych definicji, nowej cykliczności, nawyków, nowych ról, czyli wchodzenia w nietradycyjne relacje z otoczeniem¹¹. Jednostka „oddziela się” od poprzedniego statusu pracownika i poprzez fazę zawieszenia przechodzi proces adaptacji lub inaczej – inkorporacji – do rozmytej, niejednorodnej i niejednakowej roli emeryta. Takie konstituowanie faz w procesach przejść statusowych, jakim jest także proces stawania się emerytem, wyodrębnił Arnold van Gennep¹², badając różnorodne rytuały ludów Pacyfiku – od narodzin aż do śmierci. Nadal zdarza się, że z uwagi na wiek związany z przejściem na emeryturę, który w literaturze okreśłany jest jako wiek początkowej starości, czyli 60–69 lat¹³, jednostka zostaje w odbiorze społecznym włą-

10 Z. Bauman, *Płynne życie*, tł. T. Kunz, Kraków 2007.

11 G. H. Mead, *Umysł, osobowość i społeczeństwo*, tł. Z. Wolińska, wstęp A. Kłoskowska, Warszawa 1975; A. L. Strauss, *Zwierciadła i maski. W poszukiwaniu tożsamości*, tł. A. Hałas, Kraków 2013.

12 A. von Gennep, *The Rites of Passage. A Classic Study of Cultural Celebrations*, tł. M. B. Vizedom, G. L. Caffee, Chicago 1960.

13 A. Pierzchalska, P. Klag, *Spoleczne role osób starszych*, https://www.umwd.dolny-slask.pl/uploads/media/Spoleczne_role_osob_starszych_-_artykul_01.pdf, dostęp: 26.05.2020.

czona do populacji osób starszych. Ale też – z uwagi na znaczącą heterogeniczność wzorców roli emeryta, na kojarzeniu emerytury z oczekiwaną fazą życia, a nie z niechcianą nieuchronnością, oraz ze względu na przechodzenie na emeryturę ludzi zdrowych, pełnych energii – często odchodzi się od jej stereotypowego postrzegania.

Spółeczeństwo w stosunku do ludzi starszych, również w pewnym stopniu do emerytów, jak sygnalizowano, ogranicza przestrzeń, w granicach której jednostka może podejmować decyzję¹⁴. Stosuje mechanizmy limitujące role oraz ich zakresy, akceptowalne do wypełniania przez osoby starsze¹⁵. Uznaje niektóre role za niewłaściwe dla osoby starszej (np. rozpoczęcie nauki jazdy na nartach lub awangardowy styl ubierania się), lecz do ról innych jednostka musi się dostosować – w odpowiedni sposób je pełnić, np. negatywnie są postrzegane „szczeniackie żarty” w wykonaniu osoby starszej. Wiek zaś do niektórych ról kwalifikuje bezpośrednio, np. do roli babci i dziadka niejako im przypisanych, ale dotyczy to również osób w wieku starszym, w przypadku niektórych zawodów lub funkcji, jak np. prominentnych polityków, naukowców, artystów, otoczonych prestiżem, cieszących się niezależnością ekonomiczną, która jest rezultatem skumulowanego efektu (*cumulative effects*) pełnionych wcześniej przez nich ról, a nie wynikających tylko z bycia starszym.

Założenia teoretyczno-metodologiczne Fritza Schützego.

Próba badawcza

Celem mojego badania jest rekonstrukcja procesu stawania się emerytem¹⁶. Przyjrzenie się przebiegowi procesu z perspektywy jednostki, sprawdzenie, co dla niej jest ważne, jakim presjom podlega, na jakie trudności napotyka, jak

14 M. Prawda, *Biograficzne odtwarzanie rzeczywistości (o koncepcji badań biograficznych Fritza Schütze)*, „Studia Socjologiczne”, 4 (1989) s. 83.

15 R. C. Atchley, *Social Forces and Aging. An Introduction to Social Gerontology*, Belmont 1985.

16 Badanie przeprowadziłam w ramach pracy nad rozprawą doktorską „Rekonstrukcja doświadczenia zakończenia pracy zawodowej i przejścia na emeryturę. Analiza autobiograficznych wywiadów narracyjnych metodą Fritza Schütze”, zrealizowaną pod kierunkiem dr hab. Doroty Rancew-Sikory, prof. UG.

kształtuje swoją tożsamość i w jaki sposób adaptuje się do nowej roli i jak ją dla siebie konstruuje? A zatem: jak i jakie punkty zwrotne zmieniają przebieg procesu oraz tożsamości narratorów?

Badanie przeprowadziłam metodą Fritza Schütze¹⁷, która obejmuje cały proces badawczy: od ściśle sprecyzowanych technik gromadzenia materiału empirycznego, czyli narracyjnych wywiadów biograficznych, poprzez analizę zgromadzonego materiału, jego interpretację, aż do wskazówek w kierunku budowania teoretycznego modelu substancjalnego. Schütze, na podstawie przeprowadzonych badań empirycznych, wyłonił cztery bazowe struktury procesowe, które kształtują procesy biograficzne jednostek. Są to: 1) instytucjonalne wzorce oczekiwań, kiedy jednostka podąża za społecznie przyjętymi modelami formułowania swojego życia, rezygnując nawet ze swoich planów i marzeń; 2) biograficzne plany lub schematy działań, kiedy jednostka aktywnie realizuje swoje zamierzenia; 3) trajektorie cierpienia, kiedy jednostka traci zdolność aktywnego działania i biernie reaguje, gdy traci kontrolę nad swoim życiem oraz 4) metamorfozy, kiedy następuje twórcza przemiana. Wymienione struktury procesowe mogą występować sekwencyjnie albo przenikać się, wzmacniać lub stać wobec siebie w opozycji oraz wypierać się nawzajem¹⁸.

Badanie zostało przeprowadzone wśród osób wysoko wykształconych – inżynierów, tworzących dość zmaskulizowane środowisko. Zamierzeniem moim było sprawdzenie, jak osoby o podobnych cechach – byli pracownicy z wyższym wykształceniem, samodzielni zawodowo, często na kierowniczych stanowiskach, o względnie wysokim statusie ekonomicznym – radzą sobie z doświadczeniem przejścia na emeryturę. Jest to zalecana strategia doboru próby w badaniach jakościowych, wówczas gdy jest ona stosunkowo niewielka¹⁹,

17 F. Schütze, *Analiza autobiograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*, tł. K. Waniek, w: *Metoda biograficzna w socjologii: antologia tekstów*, red. K. Kaźmierska, Kraków 2012, s. 141–278.

18 ¹⁹ K. Kaźmierska, K. Waniek, *Autobiograficzny wywiad narracyjny. Metoda – technika – analiza*, Łódź 2020; M. Prawda, *Biograficzne odtwarzanie rzeczywistości*; F. Schütze, *Analiza autobiograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym*.

19 U. Flick, *Projektowanie badania jakościowego*, tł. P. Tomanek, Warszawa 2010.

a cel sprowadza się do odkrycie bardziej subtelnych różnic w zakresie subiektywnego doświadczenia i strategii tożsamościowych. Zasadność takiego właśnie doboru jednorodnej próby potwierdziły uzyskane wyniki, prezentujące różnorodne warstwy znaczeń i sensów nadawanych podobnym sytuacjom i wydarzeniom, oraz doniosłość różnych dróg konstruowania przebiegów biografii w tej fazie życia, jakie wyłoniły się z analizy narracji.

Wywiady przeprowadziłam w latach 2021–2022. W tym czasie informanci²⁰ mieli około 70 lat i byli już niepracującymi emerytami, a pracę zawodową zakończyli od 1,5 roku do 4 lat wcześniej.

W artykule zostały zamieszczone analizy z narracji trzech osób: Basi, Grześka i Michała, czyli wypowiedzi wybrane z uwagi na wielość i odmienność znaczeń, które informanci nadawali okresowi pracy zawodowej, dostrzeganego z perspektywy emeryta, oraz procesowi przejścia na emeryturę. Biografia Basi zawiera bogactwo punktów zwrotnych, nasycona jest cierpieniem i wyjątkowa z uwagi na cel, który obrała do zrealizowania na początku kariery zawodowej sama narratorka. Podobne znaczenie przypisywali pracy zawodowej Grzesiek i Michał – wiązała się ona ze spełnianiem ich zamierzeń, realizacją planów biograficznych, przechodzeniem pozytywnych przemian i rozwojem osobistym. Całkowicie jednak inne znaczenia nadali doświadczeniu swojego życia po zakończeniu pracy zawodowej. Dla Michała emerytura stała się metamorfozą, zaczął odkrywać nowe wymiary rzeczywistości, dla Grzegorza natomiast – „początkiem końca”, gdyż z rezygnacją zaczął podążać za aktywnościami społecznie przeznaczonymi wyłącznie dla emerytów.

Punkty zwrotne

Krytyczne wydarzenia w życiu człowieka, które blokują dotychczasowe zamierzenia, stają się punktami zwrotnymi (*turning points*) w karierze²¹. Te zmiany bywają następstwem różnorodnych wydarzeń; niektóre są związane z postępowaniem innych ludzi, przykładem może być zdrada osoby, uznawanej

20 Osoby udzielające wywiadów. Słowo *informant* używane w polskich tłumaczeniach tekstów F. Schützego (ang. *informant*) obok terminu *narrator* stosowanego w kontekście biograficznych wywiadów narracyjnych.

21 A. L. Strauss, *Transformacje tożsamości*, s. 529–550.

za wzorzec postępowania, która przeszła na stronę „wroga”. Inne wynikają z biegu wydarzeń, całkowicie zmieniający dotychczasowe życie. Można stwierdzić, że punkty zwrotne są momentami w rozwoju, „kiedy jednostka musi oszacować, ponownie ocenić, zrewidować, ponownie zrozumieć i osądzić. Chociaż remanent ten odbywa się w jednostce, jest on w sposób oczywisty zarówno procesem socjalizacyjnym, jak i socjalizującym”²².

Wyniki badań. Profile biograficzne

Istotne informacje kontekstowe

Badani narratorzy i narratorka rozpoczęli studia na uczelni technicznej, na tym samym wydziale, który wówczas należał do jednego z najbardziej prestiżowych kierunków ze względu na wysokie wymagania stawiane kandydatom. Początkowe lata pracy zawodowej narratorów przypadły na okres transformacji ustrojowej Polski. Przeobrażanie gospodarki socjalistycznej, centralnie zarządzanych przedsiębiorstw państwowych w kapitalistyczne czy konkurujących na rynku prywatnych podmiotów gospodarczych, było powiązane z upadłością wielu zakładów pracy oraz restrukturyzacjami zatrudnienia przeprowadzanymi w innych. To wszystko prowadziło w konsekwencji do szybkiego wzrostu bezrobocia, którego nie doświadczano w poprzednim okresie. W socjalistycznym państwie pracę zapewniało wszystkim obywatelom do niej zdolnym i była konstytucyjnie zapisanym prawem i obowiązkiem każdego obywatela²³.

Po raz pierwszy w Polsce w 1999 r. wszyscy pracownicy otrzymali wyliczoną przez Zakład Ubezpieczeń Społecznych (ZUS) kwotę kapitału początkowego i prognozowaną wysokość świadczenia emerytalnego, które pracownik powinien otrzymać po osiągnięciu wieku emerytalnego. Był to okres wprowadzania wielu reform gospodarczych, czyli tzw. Planu Balcerowicza, w którym zdecydowano m.in. o całkowitej zmianie podejścia do systemu emerytalnego. Wysokość świadczenia emerytalnego została uzależniona od sumy składek na ubezpieczenie emerytalne, zgromadzonych w okresie pracy zawodowej, oraz od wieku przejścia na emeryturę. Te szerokie, gruntowne, systemowe zmiany gospo-

²² Tamże, s. 537.

²³ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 1952 r., art. 16.

darce mocno wpłynęły na sposób przeżywania okresu pracy zawodowej i jej zakończenia przez wiele osób, na ich sytuację ekonomiczną, na cele, które sobie stawiali, na wartości, którymi się kierowali, na przeżywane emocje. Narracja Basi w niezwykle dramatyczny sposób odzwierciedla głębokie oddziaływanie zmian wynikających z transformacji ustrojowej i gospodarczej.

Basia – różnorodność struktur procesowych i punktów zwrotnych Instytucjonalne wzorce oczekiwań

Mimo zakończenia z sukcesem prestiżowego kierunku studiów, dla Basi rozpoczęcie pracy wiązało się z niepewnością i brakiem wiary w swoje możliwości:

Zaczynałam pracę i tak nie bardzo miałam ochotę na rozpoczęcie pracy i bałam się... bałam się, że nie będę w stanie podołać jakimś tam oczekiwaniom w pracy, nie czułam się pewnie. No, ale jakoś tam rozpoczęłam tą pracę i okazało się, że... nie było tak źle” [podkreślenie D.K.-P.].

Basia, zgodnie z instytucjonalnymi wzorcami oczekiwań, rozpoczęła pracę zawodową po studiach, a potem nastąpił kolejny, przewidywany dla osób w jej wieku, etap życia – założyła rodzinę, urodziła dziecko i zaangażowała się w opiekę nad nim. Przetransformowała swoją tożsamość – doświadczyła punktu zwrotnego w swojej osobowości – zarzuciła postrzeganie siebie jako pracownika i wykalkulowała, że zostanie osobą zajmującą się dzieckiem i domem. Podczas przeprowadzanego wywiadu narratorka podzieliła się refleksją, która nasunęła się jej w tamtej chwili życia:

ale w momencie jak się urodziła córka, to już bardziej byłam zaangażowana sprawami domowymi [...] kurczę *dobrze jest tym co mają emeryturę*, to już wtedy, już nawet wtedy, tak sobie myślałam [...] „*jej, żeby to jak najszybciej, żeby przejść na tą emeryturę*, to wtedy będę miała więcej czasu dla siebie, wyobrażałam sobie, że będzie czas na jakieś siłownię, na dbanie o siebie” [podkreślenie D.K.-P.].

W sposób całkowicie zaskakujący i wyjątkowy Basia wyznaczyła sobie cel życiowy na czas, który nadejdzie za kilkadziesiąt lat, i postanowiła, że dopiero wtedy zadba o własne potrzeby i wykaże się aktywnością w dziedzinie najbliższej jej bliskiej. W swoich biograficznych planach pominęła cały okres dorosłego

życia. Ta cecha wskazuje na wyjątkowość tego zwrotu w życiu młodej narratorki u progu jej kariery zawodowej i osobistej. Narratorka oddaliła się od ustanowionych wzorców społecznych oraz sposobów konstruowania celów życiowych. Wydaje się, że mimo średnio pozytywnej oceny pracy zawodowej, nadal obawiała się, iż nie zdoła podoląć konkurencji w miejscu zatrudnienia i na ryzykownym rynku pracy. Stworzyła sobie jednostronny, bardzo pozytywny wizerunek emerytury, lecz nie uwzględniła spadku sił witalnych w późnym wieku czy możliwości pojawienia się chorób. W konsekwencji tych przemyśleń zaniżyła własne aspiracje zawodowe i zrezygnowała z kierowniczego stanowiska, które pełniła przed odejściem na urlopy macierzyński i wychowawczy. Obniżenie aspiracji – jak zauważa Robert K. Merton – jest mechanizmem pomagającym w uśmierzeniu ciągłego niepokoju²⁴. Informantka postanowiła bardziej zaangażować się w obowiązki domowe, a praca na niższym stanowisku dawała jej większą swobodę. Ten wybór potwierdza dążenie do realizowania wzorca tradycyjnej roli kobiety-matki i żony. Barbara, dokonując takiego wyboru, zrezygnowała z kreowania własnej tożsamości jako zaangażowanego pracownika. Osią porządkującą jej życie w tym okresie było hasło: „jak najszybciej, żeby przejść na tą emeryturę”.

Trajektoria cierpienia – okresy bezrobocia

Sytuacja w skali makro, jaka pojawiła się na rynku pracy wraz z transformacją ustrojową, silnie dotknęła narratorkę, która doświadczyła dwóch okresów bezrobocia. Pierwszy nastąpił po drugim urlopie wychowawczym, związanym z opieką nad chorą kilkuletnią córką, a drugi wynikał z powodu redukcji jej stanowiska pracy. Status bezrobotnej stał się indywidualnym dramatem Basi, tak jak wielu innych ludzi pozbawianych wtedy zatrudnienia. Łukasz Grzegorz Posłuszny i Paweł Kubicki, prowadząc badania i rozwijając koncepcję trajektorii bezrobocia, zauważyli, że niezależnie od rozwoju systemów wsparcia społecznego, utrata pracy jest dla wielu osób bezrobotnych osobistym nieszczęściem²⁵ i „niezmiennie pozostawia psychiczne i społeczne konsekwencje”²⁶.

24 R. K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, tł. E. Morawska, J. Wertenstein-Żuławski, Warszawa 1982, s. 195–223.

25 P. Kubacki, Ł. G. Posłuszny, *Trajektorie bezrobocia: rozważania teoretyczne na podstawie konkursów pamiętnikarskich*, „*Studia Socjologiczne*”, 4 (2019) s. 229.

26 Tamże, s. 239.

Podczas przeprowadzanego wywiadu trauma bezrobocia we wspomnieniach Basi nadal była żywa. Narracja zmieniała rytm, traciła ciągłość, zdania były urywane, pojawiały się luki czasowe. Informantka stosowała przesłonięcia. Przyjrzyjmy się wypowiedzi odnoszącej się do drugiego okresu bezrobocia:

takie czasy już najgorsze, bezrobocia straszego.... Tam zostało zredukowane moje stanowisko. [...] Gdzieś tam pracowałam, nie wiem, przez kilka miesięcy, w jakimś sklepie, coś sprzedawałam. Jedno, takie *okropne, okropne czasy*. Gdzieś na recepcji w hotelu pracowałam [...] *okropny czas*; po prostu, po prostu *bardzo walczyłam, o to walczyłam*, pieniądze były potrzebne – wiadomo, ale też *walczyłam* o te lata, żeby do tej emerytury [podkreślenie D.K.-P.].

Poza tym sytuację Basi pogarszała silna presja i przymus znalezienia pracy, by zabezpieczyć się finansowo oraz wypracować jak najdłuższy staż pracy, czyli zwiększyć sumę zgromadzonych składek na ubezpieczenie emerytalne. Basia jako nosicielka wydarzeń i dysponentka biografii²⁷ w czasie opowiadania o tych okresach swojej historii życia przejawiała silne emocjonalne obciążenie z powodu ponownego przeżywania, jak mówiła: „czasów najgorszych”, „okropnego czasu”. Doświadczenie bezrobocia było istotnym punktem zwrotnym w biografii rozmówczyni, które niejako przekuło, przeorganizowało jej tożsamość, przesuwając okresowo ku tożsamości osoby bezrobotnej.

Zmiana osi porządkującej życie – kolejny punkt zwrotny

W związku ze zmianą sposobu naliczania wysokości świadczenia emerytalnego w roku 1999, sytuacja finansowa narratorki podczas emerytury przedstawiała się niekorzystnie. Świadomość bardzo niskiej prognozowanej wypłaty z ZUS-u wniósł do projektów Basi o przyszłości niepokój, zmartwienie i doprowadził do załamania się drogi do wyznaczonego celu. Moment otrzymania

27 Schütze wyróżnia trzy nieidentyczne epistemiczne pozycje *ja-orgio*, które modelują tekst autobiograficznej opowieści: narrator, nosiciel opowieści lub wydarzeń oraz dysponent biografii, F. Schütze, *Analiza autobiograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym*, s. 152–153, 201–214

wyliczenia przyszłej emerytury stał się kolejnym punktem zwrotnym w życiu Barbary: przestała już marzyć o szybkim przejściu na emeryturę. Przewartościowała ogląd siebie jako pracownika, nie mogła być bowiem już dalej osobą, której cel ukierunkowany jest jedynie na „doholowanie się” w pracy do wieku emerytalnego (z zaliczeniem odpowiedniego stażu pracy). Teraz zaczęła liczyć się również kwota odprowadzanej składki, a więc wysokość zarobków, oraz długość stażu pracy, czyli liczba lat, a nawet miesięcy pracy. Narratorka w afektywny sposób tak zrelacjonowała zaistniałą sytuację:

jak dostałam wynik tego kapitału, to po prostu... co to będzie, jak zobaczyłam, ile to jest pieniędzy, to jest, po wielu latach przepracowanych, *bo bo miałam makabrycznie niskie, niskie te wyniki*

i dalej kontynuowała:

W tym momencie zaczęłam mieć, *po prostu mieć taki niepokój*, co to będzie z tą emeryturą? jak to będzie? [...] No i niepokoje, jak to będzie... z tymi pieniżkami. Jak to będzie, bo kapitał początkowy taki marny. *Naprawdę poważnie zaczęłam się niepokoić.*

Zdobyła się także na konkluzję:

Więc moje *marzenia o przejściu na wcześniejszą emeryturę odjechały gdzieś bardzo daleko* [podkreślenia D.K.-P.].

Te krótkie komentarze argumentacyjne ukazują charakterystyczne cechy punktu zwrotnego: niepokój i ponowne rozważenie sytuacji, prowadzące do transformacji celu. Narratorka zmieniła oś porządkującą życie, przekierowując ją z ambicji: „jak najszybciej, żeby przejść na tą emeryturę” – na dążenie do zgromadzenia wystarczająco wysokiego kapitału początkowego, co podkreśliła słowami: „walczyłam o te lata, żeby do tej emerytury”.

Praca w ostatnim przed emeryturą zakładzie okazała się dla Basi rodzajem metamorfozy. Nawiązała tam satysfakcjonujące relacje z koleżankami i kolegami. Ceniła sobie panujący w zespole klimat. Dzięki temu nadała swojej pracy sens i wartość oraz utożsamiała się z rolą pracownika:

To był taki *najlepszy okres pracy*, jak jechałam na urlop, to *tęskniłam za pracą. Poważnie*.

[...] osobie, która potrzebowała, tam jakieś coś miała, jakiś tam problem, coś nie mogła się z czymś wyrobić, to wszystkie ręce na pokład, *wszyscy sobie pomagali, nie było jakiejś zazdrości, nie było*. Po prostu taka grupa ludzi się dobrała, że po prostu, jak w rodzinie [podkreślenia D.K.-P.].

Jednak na kilka lat przed jej odejściem na emeryturę, zmieniła się w pracy atmosfera, tak ceniona przez Basię:

Ale to później się firma zaczęła rozwijać. Coraz bardziej się zbliżali do... takiej pracy. *Liczyły się tylko efekty a nie człowiek*. No, po prostu *zrobiło się okropnie*" [podkreślenie D.K.-P.].

Najgorsze było to, że emerytura nie okazała się czasem wymarzonym, na który czekała. Narratorce zaczęły dokuczać silne bóle kręgosłupa, znacząco ograniczające jej aktywność i podważające możliwość wykonywania zajęć, które zamierzała zrealizować na emeryturze. Boleśnie odczuła brak potencjału, by urzeczywistnić swój życiowy plan:

No, *nie tak to sobie wyobrażałam*. [...] miałam takie plany i tak marzyłam o tej emeryturze, to niestety się nie sprawdziło [podkreślenie D.K.-P.].

Krótko po przejściu na emeryturę rozmówczyni poszerzyła krąg osób cierpiących na jedną z chorób przewlekłych, co znalazło odzwierciedlenie w przesunięciu się jej tożsamości w kierunku osoby chorej, stawiającej doświadczenia ograniczeń i niemożności w centralnym punkcie życia. Ten kolejny punkt zwrotny zapoczątkował wejście Basi w ponowną trajektorię cierpienia, chociaż przebieg okazał się łagodniejszy od tych, z którymi zmagала się w okresach bezrobocia.

Konkludując, można uznać, że Basia w ciągu całego życia zawodowego oraz w okresie przejścia na emeryturę wykonywała ustawiczną, zaangażowaną pracę biograficzną. Strumień doświadczeń życiowych powodował przystopowania, podczas których następowało wyjaśnianie, interpretacja i modyfikacja przeprowadzanych działań. Ów schemat postępowania, polegający na: „pracy nad”,

„zmaganiach z” i „przemysleniach”²⁸, Basia realizowała w interakcyjnej pracy sama ze sobą i powtarzała go za każdym razem, kiedy skłaniały ją do tego nowe okoliczności.

Grzegorz i Michał – udane okresy pracy zawodowej i odmienne doświadczanie emerytury

Dla obu narratorów praca zawodowa stanowiła olbrzymią wartość, byli w nią bardzo głęboko zaangażowani, co przenosiło się na dłuższy niż standardowy czas pracy (w przypadku Michała było to 12–14 godzin dziennie) oraz na olbrzymią satysfakcję z jej wykonywania. Praca była dla nich – jak sami definiowali – hobby, co też oznaczało, że wykonywali ją z radością. Okres pracy zawodowej dla Grzeška i Michała to przenikaniem się, czy też następowaniem po sobie w różnych kolejnościach, struktur instytucjonalnych wzorców oczekiwań i biograficznych planów działania. Niekiedy również, gdy brali udział i urzeczywistniali projekty zawodowe w ramach swojego zakładu lub na rachunek własny (jak to bywało w przypadku Grzegorza), odczuwali metamorfozę, twórczą przemianę. Chociaż bezpośrednio ani Michał, ani Grzegorz nie opisywali istotnych przeobrażeń o charakterze punktu zwrotnego w okresie ich pracy zawodowej, to tożsamość obu narratorów podlegała przeformowaniu w okresie pracy zawodowej, wypełnionej sukcesami zawodowymi i przemianami twórczymi.

Decyzja o przejściu na emeryturę zarówno dla Grzegorza, jak i Michała była procesem, podczas którego ważyli wiele aspektów. Była kalkulowana z rozwagą. Główną rolę w jej podjęciu odegrały czynniki „push” – wypychające rozmówców badania z rynku pracy. Zmiany właścicielskie, pociągające za sobą inne projekty biznesowe, oraz odmienne kształtowanie relacji z otoczeniem rynkowym, stały się ważnym powodem decyzji dla obu narratorów. Grzegorz uwzględniał ponadto aspekt rodzinny, tzn. oczekiwanie żony-emerytki na zakończenie przez męża pracy zawodowej. W fazach przedemerytalnej i liminalnej przeważały w kształtowaniu ich biografii struktury instytucjonalnego wzorca oczekiwań, choć w przypadku Grzegorza zostały one połączone z rozwijającą się strukturą trajektorii cierpienia. Grzegorz miał bolesną świadomość wielu strat, które

28 A. L. Strauss, *Transformacje tożsamości*, s. 518.

wiązały się z zakończeniem pracy zawodowej, z wiekiem i chorobami. W rezultacie stawanie się emerytem stanowiło punkt zwrotny w biografii narratorów, który dla każdego z nich oznaczał różne skutki.

Grzegorz już przed przejściem na emeryturę zaczął odczuwać pogorszenie stanu zdrowia, czyli bóle kręgosłupa. Operację kręgosłupa przeszedł pomyślnie, lecz w toku narracji opowiadał o problemach z biodrem. Na emeryturze zaczął dużo czytać – zarówno literaturę techniczną, jak i piękną, ponadto lubi spacerować. Jego hobby to elektronika sprzętowa. Emeryturę przede wszystkim łączy z gorszym zdrowiem fizycznym, utratą tożsamości pracownika i związaną z tym satysfakcją, spadkiem kompetencji w obszarze elektroniki sprzętowej, który wiąże z przyspieszeniem technicznym, oraz nieprzyjemnie odczuwanej utraty rytmu dnia. Okres emerytury Grzegorza silnie kontrastuje z aktywnym, pełnym satysfakcji okresem pracy zawodowej. Dominującą stała się struktura instytucjonalnego wzorca oczekiwań, w którą wnika trajektoria cierpienia. Grzegorz w momencie przeprowadzenia wywiadu był na emeryturze od półtora roku, ponadto w tym czasie przeszedł poważną operację, być może więc znajdował się jeszcze w procesie adaptacji, a kontynuując swoje zdolności twórcze i energię – zgodnie z teorią kontynuacji Atchley'a²⁹ – znajdzie jeszcze zadawalającą go aktywność. Grzegorz natomiast okres na emeryturze skomentował tak:

...trochę się przyzwyczajam do tej emerytury, ale... Czekaj, kiedyś ten Gowin powiedział „Głosuję, ale się nie cieszę” [śmiech]

Dla Michała, który był prezesem zarządu spółki, zakończenie pracy zawodowej wiązało się z utratą autorytetu, prestiżu, władzy i jedyne hobby. Pracę stawiał bowiem na piedestale wyznawanych wartości. Przejście na emeryturę objaśnił dramaturgiczną metaforą:

No, bo będąc zawodowo, jeżeli tam coś się robi, troszeczkę więcej niż pracę taką podstawową, no to jest się na jakiejś scenie i ta scena no daje tam jakieś możliwości bycia. A później, no na emeryturze, no się spada z tej sceny, tej sceny już nie ma [...].

29 R. A. Lohmann, *Aging as Symbolic Interaction*, https://researchrepository.wvu.edu/faculty_publications/2770, dostęp: 22.04.2023.

Michał swoje refleksje związane z doprowadzeniem do końca okresu zatrudnienia rozpoczął około czterech lat przed zakończeniem pracy, a trzy miesiące przed przejściem na emeryturę wycofał się z bezpośredniego zarządzania spółką:

Przeszedłem na emeryturę w 17 roku [2017 roku]. A tak rzeczywiście już... przeszedłem, myślę troszkę wcześniej, już pod koniec 16 roku. Pracując już wiedziałam, że moje zasoby energetyczne, intelektualne zaczynają nie pasować do/ do wymagań ee firmy ee w związku z tym yy już zaczęłam myśleć o tym, żeby już ewakuować się na emeryturę.

I dodatkowo wyjaśniał:

To wszystko. Nic nie było tam nadzwyczajnego w tym. Wiekowo już byłem ponad czas pracy, ... bo miałem już ponad 66 lat... przekroczone, a w związku z tym ustawowo byłem gotowy i intelektualnie, wewnętrznie do tego żeby przejść na emeryturę ...

Decyzja Michała wiązała się z jego racjonalnym oglądem rzeczywistości. Wziął pod uwagę istotne – z jego perspektywy – czynniki, tj. spełnienie warunków prawnych do przejścia na emeryturę, odczucie obniżenia swojej wydajności i sprawności w pracy oraz zmieniające się wymagania właścicieli w zakresie stylu zarządzania przedsiębiorstwem.

Sama adaptacja do emerytury okazała się krótka i właściwie nastąpiła bez fazy liminalnej:

Może dzięki też temu, że znałem eee taką osobę, która mi w tym też jakby pomogła eee – moja partnerka i udało mi się tak, aż sam byłem zaskoczony, że bez bez jakiś ee problemów, rozpocząć no trochę inny tryb życia. Rzeczywiście inny [...] Trafiłem, trafiłem, ale to nie od razu, po jakimś czasie do eee takiego klubu, szkoły jogi, gdzie troszeczkę miałem możliwość spędzenia czasu. Później jeszcze na Uniwersytet 3 wieku... yyy No i tak yyy ten czas jakby jest z porządku był zagospodarowany. No później troszeczkę się zmieniło, jak przyszła pandemia. Oj, trochę wyjazdów jeszcze było. eee

Mówił także:

Nie było to [emerytura] dla mnie żadnym szokiem, żadnym skokiem w nieznane. W nieznane może troszkę tak, ale w takie nieznane całkowicie eee. Nie było tam żadnych skał, w tej wodzie, nic nie było takiego niewłaściwego, żeby można było się pokaleczyć, z wyjątkiem może tego, że no trzeba było zmienić tryb życia oczywiście [...].

Michał, podobnie jak inni emeryci, zainteresował się czytaniem książek, wyjazdami turystycznymi, był aktywny sportowo. Wybrane zajęcia wskazują, że działał zgodnie z instytucjonalnymi wzorcami oczekiwań. Należy jednak zauważyć, że Michał potrafił nadać im głębszy sens i znaczenie, gdy oceniał swój stan:

interesuję się trochę szerzej niektórymi sprawami, przez to trochę/ inaczej na świat patrzę. No a świat jest zawsze ciekawy,

Podzielił się również swoimi przemyśleniami dotyczącymi roli pracy w życiu człowieka:

tak filozoficznie patrząc yy to to to tak zmieniłem trochę podejście do tego, że praca to jest wartość, taka wielka. Jest to wartość na pewno, ale czy to jest taka największa wartość – jak mówił Kotarbiński, to to nie wiem. Dziś mam wątpliwości

Te dwie wypowiedzi uświadamiają zachodzące przemiany w świadomości narratora, jego ponowne rozliczanie wartości, którymi się kierował w życiu, jego transformację. Można zatem powiedzieć, że przejście na emeryturę dla Michała było punktem zwrotnym, który utorował mu drogę ku metamorfozie.

Konkluzje

Z analizy otrzymanego w wywiadach materiału empirycznego wyłaniają się trzy obszary różnego rozumienia zmian lub przesunięć tożsamości w procesie przejścia na emeryturę, zachodzące we współczesnych społeczeństwach. Spójrzanie

na te trzy obszary wymaga omówienia wspólnych doświadczeń transformacji co do emerytury, które odsłonili w swoich narracjach informanci. Należą do nich:

- poczucie utraty pracy jako aktywności, związanej z satysfakcją, miejscem kontaktów i interakcji przeciwdziałających izolacji, oraz statusu społecznego;
- znaczenie kalkulowanego podjęcia decyzji o zakończeniu pracy zawodowej i przygotowania się do emerytury;
- możliwości pogorszenia się stanu zdrowia i konieczność stosowania codziennych procedur medycznych;
- pogłębienie relacji rodzinnych³⁰;
- skrócenie perspektywy temporalnej i poczucie przyspieszenia upływu czasu.

Zastosowanie metodologii Schützego pozwoliło na prześledzenie zmian dominujących struktur procesowych w poszczególnych etapach pracy zawodowej i procesu jej zakończenia, obejmując:

- biograficzne plany działania prowadzące czasami do metamorfoz, które splatały się, wypierały, sekwencyjnie następowały lub wyprzedzały instytucjonalne wzory oczekiwań; również trajektorie cierpienia były dominującymi strukturami procesowymi w okresie pracy zawodowej;
- wzorce oczekiwań lub trajektorie, gdy wysuwały się na plan pierwszy w fazie przedemerytalnej;
- biograficzne plany działania, instytucjonalne wzorce oczekiwań, trajektorie i kiedy metamorfozy uzyskiwały znaczenie w okresie emerytury.

Reasumując: możliwe jest podsumowanie trzech opcji zmian tożsamościowych dokonujących się w związku z przejściem na emeryturę.

Pierwsza opcja – emerytura przynosi stosunkowo niewielką zmianę tożsamości jednostki w procesie przejścia na emeryturę, bo ona (tożsamość emeryta) została już ukształtowana dużo wcześniej, zanim ten moment nastąpił. Przykładem tego typu transformacji jest historia Basi, dla której emerytura wniosła do jej życia niewiele, a uwolniony czas szybko jej – referowała – „ucieka”. Faza przedemerytalna Basi zaczęła łączyć się z cierpieniem wynikającym z pogorszenia się stanu zdrowia oraz ze świadomością, że plany emerytalne nie zostaną

30 B. Synak, *Młodzi emeryci*, Warszawa 1987.

zrealizowane. Ponadto praca przestała łączyć się z satysfakcją i stała się, tak jak w poprzednich okresach, życiową koniecznością. Istotne jest natomiast znaczenie, jakie nadała jednostka zmianom związanym z zakończeniem pracy zawodowej – w tym przypadku niewielkie – a w związku z tym również nastąpiło nieznaczne przesunięcie tożsamości. Opisana sytuacja może występować również wtedy, gdy jednostka odczuwała satysfakcję z pracy oraz była zadowolona z aktywności realizowanych na emeryturze.

Druga opcja – to silne odczucie zmiany tożsamości na niechcianą i przypisaną tożsamość emeryta. Wiele osób, pracujących na wyższych stanowiskach, chce zachować poprzednie postrzeganie własnej osoby, to które osiągnęli w ciągu swojej kariery zawodowej (*attained status*³¹). Nie chcą być odbierani w środowisku jako osoby starsze niepracujące, których społeczne role są ograniczane i podlegają większej kontroli społecznej. Przykładem jest Grzegorz. Odznacza się on świadomością nieodwracalnej, dostrzegalnej przez otoczenie, utraty poprzedniej pozycji i – jak wyjaśnił – „nie cieszy się” z tego, nie do końca akceptuje też nową tożsamość. Podobne opinie wyrażali również kiedyś brytyjscy menadżerowie (*high executive managers*), którzy zdecydowali się przejść na wcześniejsze emerytury³².

Trzecia opcja – czyli zmiany i przesunięcia tożsamości – to przypadki mieszczące się między obszarami wymienionymi poprzednio. Przykładem jest tu Michał, który w procesie przejścia na emeryturę, z dominującej struktury planu biograficznego w okresie pracy zawodowej, poprzez trudniejszy okres przedemerytalny, zauważył na emeryturze przemianę w kierunku metamorfozy: „trochę szerzej [...] inaczej na świat patrzę. No a świat jest zawsze ciekawy”.

Na koniec należałoby zaznaczyć, że jest niewątpliwe, iż procesy przejścia na emeryturę okazują się bogatsze i ciekawsze od opisywanych w literaturze, i od potocznego osądu, dlatego też wymagają dalszych badań. Wykorzystanie badań jakościowych, perspektywy interakcjonizmu symbolicznego, metody biograficznej oraz wywiadu narracyjnego, a wreszcie zastosowanie ram teoretycznych oraz propozycji metodologiczno-analitycznej Fritza Schützego wydaje się dobrym rozwiązaniem dla wyjaśniania i interpretowania tych procesów.

31 I. R. Jones, M. Leontowitsch, P. Higgs, *The Experience of Retirement in Second Modernity: Generational Habitus among Retired Senior Managers*, „Sociology”, 44 (2010) nr 1, s. 103–120, DOI: 10.1177/0038038509351610.

32 Tamże.

Podziękowania

Pozostaję wdzięczna Dorocie Rancew-Sikora za inspirujące i mądre komentarze, które w znaczący sposób pomogły w nadaniu struktury mojemu konferencyjnemu wstąpieniu.

Streszczenie: Przejście na emeryturę i zakończenie pracy zawodowej jest niewątpliwym punktem zwrotnym w biografii człowieka, który staje w obliczu licznych zmian społecznych, biologicznych i ekonomicznych. Dotykają one szeregu aspektów życia, takich jak: status społeczny i finansowy, utraty: pozycji zawodowej i władzy z nią związanej, sieci kontaktów, utrwalonych rutyn, postrzegania czasu, pełnionych ról i tożsamości, zdrowia. Celem badania była analiza i rekonstrukcja procesu przejścia z okresu pracy zawodowej przez fazę jej zakończenia do stania się emerytem. Do badania zostało zastosowane podejście teoretyczno-metodologiczne Fritza Schützego analizy autobiograficznych wywiadów narracyjnych. Otrzymane wyniki wskazują na różnorodność znaczeń nadawanych przez narratorów przeżywanym doświadczeniom w poszczególnych fazach procesu przejścia. Narratorzy wykazują odmienne formy nastawienia wobec własnego życia, co oznacza różne struktury procesowe, które kształtują ich biografię, i które różnorodnie są organizowane i porządkowane.

Słowa kluczowe: przejście na emeryturę, autobiograficzne wywiady narracyjne, punkty zwrotne, transformacje tożsamości, struktury procesowe.

Bibliografia

- Atchley R. C., *Social Forces and Aging. An Introduction to Social Gerontology*, Belmont 1985. Bauman Z., *Płynne życie*, tł. T. Kunz, Kraków 2007.
- Baza demografia. Trwanie życia, GUS, <https://demografia.stat.gov.pl>, dostęp: 28.01.2023.
- Podstawowe dane, GUS, <https://stat.gov.pl/>, dostęp: 28.01.2023.
- Jones I. R., Leontowitsch M., Higgs P., *The Experience of Retirement in Second Modernity: Generational Habitus among Retired Senior Managers*, „Sociology”, 44 (2010) nr 1, s. 103–120, DOI: 10.1177/0038038509351610.
- Flick U., *Projektowanie badania jakościowego*, tł. P. Tomanek, Warszawa 2010.
- Każmierska K., Waniek K., *Autobiograficzny wywiad narracyjny. Metoda – technika – analiza*, Łódź 2020.
- Kowalska I., *Sytuacja przejścia na emeryturę (w świetle badań diagnostycznych)*, „Edukacja Dorosłych”, 1 (2015) s. 129–43.

- Krzyżowski Ł. i in., *Młodzi emeryci w Polsce. Między biernością a aktywnością*, Warszawa 2014.
- Kubacki K., Posłuszny Ł. G., *Trajektorie bezrobocia: rozważania teoretyczne na podstawie konkursów pamiętnikarskich*, „Studia Socjologiczne”, 4 (2019) s. 211–244.
- Levy B. R. i in., *Facebook As a Site for Negative Age Stereotypes*, „The Gerontologist”, 54 (2014) nr 2, s. 172–176, DOI: 10.1093/geront/gns194.
- Lohmann R. A., *Aging as Symbolic Interaction*, https://researchrepository.wvu.edu/faculty_publications/2770, dostęp: 22.04.2023.
- Makita M. i in., *Aging, Old Age and Older Adults: Social Media Analysis of Dominant Topics and Discourses*, „Ageing & Society”, 41 (2021) nr 2, s. 247–272, DOI: 10.1017/S0144686X19001016.
- Mead G. H. *Umysł, osobowość i społeczeństwo*, tł. Z. Wolińska, wstęp A. Kłosowska, Warszawa 1975.
- Merton, R. K., *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, tł. E. Morawska, J. Wertenstein-Żuławski, Warszawa 1982.
- Population (indicator)*, OECD, DOI: 10.1787/d434f82b-en.
- Olszewski H., *Starość i witaukt psychologiczny: atrybucja rozwoju*, Gdańsk 2003.
- Pierzchalska A., Klag P., *Spoleczne role osób starszych*, https://www.umwd.dolnyslask.pl/uploads/media/Spoleczne_role_osob_starszych_-_artykul_01.pdf, dostęp: 26.05.2020.
- Potent-Ambroziewicz M., *Starość w języku młodzieży współczesnej*, Lublin 2013.
- Prawda M., *Biograficzne odtwarzanie rzeczywistości (o koncepcji badań biograficznych Fritza Schütze)*, „Studia Socjologiczne”, 4 (1989) s. 81–99.
- Schütze F., *Analiza autobiograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*, tł. K. Waniek, w: *Metoda biograficzna w socjologii: antologia tekstów*, red. K. Kaźmierska, Kraków 2012, s. 141–278.
- Strauss A. L., *Transformacje tożsamości*, tł. K. Waniek, w: *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, red. K. Kaźmierska, Kraków 2012, s. 529–550.
- Strauss A. L., *Zwierciadła i maski. W poszukiwaniu tożsamości*, tł. A. Hałas, Kraków 2013.
- Synak B., *Młodzi emeryci*, Warszawa 1987.
- United Nations, *World Population Prospects 2019. Highlights*, New York 2019.
- Van Gennep A., *The Rites of Passage. A Classic Study of Cultural Celebrations*, tł. M. B. Vizedom, G. L. Caffee, Chicago 1960.